

УДК 398.3

І.А. Швед

*д-р філал. навук, праф., праф. каф. рускай літаратуры і журналістыкі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна
e-mail: Shved_inna@tut.by*

МІФАСЕМАНТЫКА І ФУНКЦЫЯНАЛЬНАСЦЬ ВОБРАЗА ЗАЙЦА Ў БЕЛАРУСКІМ ФАЛЬКЛОРЫ*

Мэта працы – вызначэнне міфасемантыкі і функцыянальнасці вобраза зайца як чынніка заалагічнага кода беларускага фальклору. Гісторыка-генетычнае і функцыянальна-семантычнае даследаванне «тэксту зайца» ў беларускім фальклоры паказала, што ў ім даміруе мужчынская эратычная сімволіка, выразна выяўлены семантыка ўрадлівасці, плоднасці, адраджэння, асацыятыўная сувязь з вясной, вадой, агнём, месяцам, хлебам, грыбамі, яйкамі, а таксама з міжсветавай мяжой, душамі нябожчыкаў, нячыстай сілай. У прыродна-ландшафтным кодзе заяц звязаны з морам (Дунаем), полем (чыстым) і лесам, у заалагічным – з кунай, лісой, мядзведзем, воўкам, варонай, мышшу, казой.

Уводзіны

Вобразы звяроў як чыннікі заалагічнага кода фальклору пэўнага народа апошнім часам усё часцей становяцца аб'ектам спецыяльнага вывучэння, напрыклад, грунтоўная праца [1]. Народным уяўленням славян пра жывёл, заалагічнаму коду міфапаэтычнай мадэлі свету беларусаў і іншых народаў прысвечаны працы беларускіх фалькларыстаў, міфалагаў, этнографістаў, археолагаў, культуролагаў А. Боганевай, Т. Валодзінай, Ю. Драздова, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскага, У. Лобача, А. Ненадаўца, С. Санько, Л. Салавей, І. Швед, Ю. Янкоўскага і інш., у прыватнасці артыкулы ў энцыклапедычным слоўніку «Міфалогія беларусаў» [2]. Пры гэтым у працах этналагічнага характару пераважае гісторыка-генетычны падыход (даследаванні Э. Зайкоўскага, Л. Дучыц, У. Лобача, Т. Кухаронак і інш.).

На вобразы жывёл увага звярталася беларускімі фалькларыстамі, этналінгвістамі і ў сувязі з вывучэннем пэўных відаў і жанраў традыцыйнай культуры. Так, У. Коваль у манаграфіі «Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение» (Гомель, 1998) прааналізаваў сімволіку зайца і казы ў фразеалагічных адзінках. Т. Валодзіна ў манаграфіі «Цела чалавека: слова, міф, рытуал» (Мінск, 2009) у кантэксце даследавання народнай анатоміі і медыцыны ахарактарызавала зааморфныя вобразы (сабака, мыш, воўк, кот, жаба) у этнакультурным тэксце скураных хвароб. Гэтая ж даследчыца грунтоўна вывучыла ўстойлівыя выразы з жывёльнымі кампанентамі і слухна адзначыла, што шэраг з іх «настойліва вылучае вобразы ваўка, мядзведзя, зайца і лісіцы з дзікіх звяроў і сарокі, вароны, вераб'я, жураўля, савы з дзікіх птушак. Не менш вядомыя лось, барсук, дзік і іншыя звяры за выключэннем асобных прыкладаў засталіся па-за межамі этнафразеалагічнага зрэзу моўнай свядомасці» [3, с. 69].

Зааморфныя метафарычныя вобразы прыродных аб'ектаў і з'яў, зааморфныя рэферэнты раслінных аб'ектаў у свеце міфапаэтыкі славянскіх загадак вывучала А. Алфёрава. Пры гэтым даследчыца зыходзіла з меркавання, што метафары, узятыя са свету жывёл, «генетычна ўзыходзяць да міфалагічных метафар, у якіх прадугледжвалася сапраўдная тоеснасць (у межах міфалагічнай свядомасці) міфалагічных аб'ектаў і з'яў

**Артыкул напісаны ў межах навукова-даследчай працы «Заалагічны код беларускай традыцыйнай духоўнай культуры (па запісах XIX – пач. XXI ст.)», якая выконваецца па ДПНД «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства» (№ дзяржрэгістрацыі 20160897 ад 13.04.2016).*

з жывёламі ці птушкамі. У далейшым структура паэтычнай метафары загадак з зааморфнымі вобразамі толькі фармальна ўваскрэшала былую рэальнасць міфалагічнага мыслення, бо пазнейшыя метафары зааморфнага віду грунтаваліся на прынцыпе свядомага мастацкага параўнання і перанясення. Адсюль агульнасць метафарычных замяшчальнікаў прыродных з'яў у іх» [4, с. 39].

К. Кабашнікаў у сувязі з даследаваннем малых жан-раў беларускага фальклору ў славянскім кантэксце разгледзеў групу ўсходнеславянскіх, польскіх і сербскіх загадак, якія адносяцца да птушак і жывёл – дзікіх і свойскіх. У плане вызначэння генезісу фальклорнай заасімволікі важнай з'яўляецца заўвага К. Кабашнікава, што «загадкі арыентуюцца як на знешнія прыкметы птушак і жывёл, так і на асаблівасці іх паводзін, на рысы, якую яны прыносяць чалавеку, і на іншыя іх якасці. У сувязі з тым, што ў вонкавым выглядзе розных жывёл ёсць нейкія агульныя прыкметы, у розных загадках паўтараюцца некаторыя мастацкія дэталі і паэтычныя сродкі» [5, с. 138].

У кантэксце вивучэння такой з'явы традыцыйнай святочна-абрадавай культуры беларусаў, як маскіраванне і абрадавае пераапраанне, Т. Кухаронак звярнула ўвагу на функцыянальнасць масак, якія прадстаўлялі зааморфных персанажаў. Найбольш распаўсюджанымі сярод іх з'яўляюцца каза (казёл), кабыла (конь), бусел (жораў, журавель), радзей сустракаліся сярод маскіраваных бык (тур, карова), воўк, ліса, заяц [6, с. 16].

Хоць вобраз зайца даволі шырока прадстаўлены ў шэрагу тэкстаў, якія складаюць вербальную частку каляндарных (найперш, зімовых і веснавых) і сямейных (у прыватнасці, вясельных) абрадаў, у песнях на любоўна-матрыманняльную тэматыку, дзіцячым фальклору, парэміях, казках і інш., гэты вобраз не быў прадметам спецыяльнага даследавання беларускіх вучоных, за выключэннем сціслага артыкула Ю. Драздова і С. Санько ў энцыклапедычным слоўніку «Міфалогія беларусаў» [2].

У гэтай працы вобраз зайца разглядаецца як адзін з чыннікаў заалагічнага кода, у сувязі з элементамі іншых канцэптуальных кодаў беларускага фальклору. Мэта працы – вызначэнне міфасемантыкі і функцыянальнасці вобраза зайца як чынніка заалагічнага кода беларускага фальклору.

Вобраз зайца ў відах і жанрах беларускага фальклору

Заяц займае даволі значнае месца ў міфапаэтычнай мадэлі свету беларусаў. Пра яго вызначанасць ускосна сведчыць народнаблэйская гісторыя пра вялікі патоп: у Ноевым каўчэгу аказваюцца толькі птушкі і заяц, прычым заяц называецца першым: «А ў каўчэг узяў зайца, пташку, вобшчэм некіх пціц. І зайца. І поплыў» (в. Жмурнае, Лельчыцкі р-н) [7, кн. 2, с. 475]. Заяц прадстаўлены і ў этыялагічных легендах. Так, прыпісаная яму палахлівасць у Рэчыцкім Палессі тлумачыцца тым, што ў зайца маленькае сэрца. Бог зляпіў яму занадта доўгія вушы, а на сэрца гліны не хапіла. Тады Бог адарваў зайцу хвост, пакінуўшы толькі кароткі адростак, і зрабіў маленькае сэрца. «Ось зачым ён усіх баіцца, а яго ніхто» [8, с. 103].

У разнастайных відах і жанрах беларускага фальклору заяц сімвалізуе *мужчыну* ў пэўных яго станах і статусах. Часта гэта малады хлопец, жаніх. У некаторых карагодных і гульнівых песнях да зайца звяртаюцца як да «бацохны». Мужчынская любоўна-шлюбная сімволіка зайца выяўляецца ў адрасаваных яму просьбах звіць вянок, пацалаваць дзяўчыну; у карагодных песнях заяц нярэдка выбірае дзяўчыну. Па звестках інфарматараў з вёсак Мяркулавічы, Шылавічы Чачэрскага раёна, «Заіньку» вадзілі «на Пасху і пасля Пасхі». Напачатку выбіраецца Заінька – любая дзяўчынка або хлопчык, які займае месца па-за карагодам. Усе астатнія становяцца на кола. Замкнуўшы

яго, спяваючы, рухаюцца наперад: спачатку насустрач сонцу, затым – па сонцу. Змена напрамкаў руху ажыццяўляецца на пачатак новай страфы. Абраны Заінька, узяўшы перад сабой паралельна сагнутыя ў локцях рукі, накіраваныя вонкавай часткай угору (кісці адвольна нахілены наперад, локці апушчаны ўніз), на поўным прысяданні рухаецца спачатку па-за колам. Зайшоўшы ў сярэдзіну круга, імправізуе танец: сродкамі харэаграфіі і пантамімы адлюстроўвае паэтычны тэкст песні: «Заінька з лесу йдзёць, / Шэранькі з лесу йдзёць, / Ой, да кося, з лесу йдзёць, / Ой, да кося, з лесу йдзёць. // Заінька, зайдзі к нам, / Шэранькі, зайдзі к нам, / Ой, да кося, зайдзі к нам, / Ой, да кося, зайдзі к нам. // Заінька, паскачы, / Шэранькі, паскачы, / Ой, да кося, паскачы, / Ой, да кося, паскачы. // Заінька, памыйся, / Шэранькі, памыйся, / Ой, да кося, памыйся, / Ой, да кося, памыйся. // Заінька, прычашысь, / Шэранькі, прычашысь, / Ой, да кося, прычашысь, / Ой, да кося, прычашысь. // Заінька, ідзі к Дунаю, / Шэранькі, ідзі к Дунаю, / Ой, да кося, ідзі ў Дунай, / Каго хочаш выбірай». У іншай карагоднай песні «заіньку», які «з лесу йдзе», просяць зайсці да карагоднікаў, легчы спаць, потым устаць, умыцца, паскакаць, выбраць каго хоча і весці ў лес [7, кн. 2, с. 57–59].

Песенная гумарыстыка ў сувязі з актуалізацыяй любоўнай тэматыкі таксама прыцягвае вобраз зайца, напрыклад: «За гарою зайчыкі трубяць, / Чаму мяне хлопцы не любяць! / Злажэцца, хлопцы, па грошу, / Купець мне ленту харошу, / Буду тую ленту насіці, / Будуць мяне хлопцы любіці (ФА¹; Чурылава, Бешанковіцкі р-н). У тэкстах з сіметрычнай дзвухчасткавай кампазіцыяй карціна «бегання зайкі каля зайкі» выступае прыроднай паралеллю да заляцання хлопца да дзяўчыны: «Бегаў зайка каля зайкі – / І ў авёс. / Ехаў хлопец па дзевачку – / Не прывёз» [9, с. 169].

У вясельным абрадзе і адпаведных вербальных тэкстах заяц таксама выяўляе *любоўна-шлюбную сімволіку*. Песні пра зайца, надзеленага *эратычнай і фалічнай сімволікай*, звязаны з абрадам шлюбнай ночы. У Тураве пасля таго, як маладых адвялі ў ложак, спявалі «палескага зайца». У Гомельскай вобласці да абраду шлюбнай ночы прымеркавана песня, мастацкі эфект сюжэта якой палягае на мадэліраванні дачыненняў між маладамі праз актуалізацыю вобразаў зайца і лісы: «Да наша лісухна п’яна была, / Да на гарадах спаць лягла. / Прыбег заюхна, лёг на яе, / Прачнулася лісухна – мокра ў яе: / – Да ці ж не быў жа ты, касы, каля мяне?» [1, с. 181]. Са шлюбам звязаны і даволі архаічны матыў пераплывання «заінькай рэчанькі» ў вясельных песнях. У Гомельскай вобласці напрыканцы вяселля адзін з яго ўдзельнікаў у вывернутым кажуху «скача зайцам» [1, с. 178]. На вяселлі ў в. Малыя Чучавічы Лунінецкага раёна ў перапынку паміж першым і другім сталом госці ладзілі спецыяльную гульню: «Бабы старэйшыя з роду маладога бэруць «зайцы» (фігуркі з цеста, якія выпякаліся разам з караваем) пад руку і ўжэ кагуць на род маладога: “Хто ахотнік у вас?” Ну, шуцяць. І ўжэ тамачкі ад маладога выходзяць мужчыны, возьмуць вілкі – у печ ставім гаршчкі этыя – завяжуць на іх шнурка якога, на плячо – гэта ўжэ за стрэльбу. І тамачкі ўжэ тыя бабы – “зайцы” – бягаць, уцякаюць і хаваюцца. І во там як зловяць тога “зайца”, ужэ ставіць тады баба барыш. А як не зловяць, не застрэляць, то ўжэ ж той бабі паставіць барыш той мужчына» [10, кн. 1, с. 384].

У песенным матыве заломы капусты зайцам ён увасабляе мужчынскі, а капуста жаночы пачатак [1, с. 182]. На хрэсьбінах у былой Магілёўскай губерні спявалі жартоўную песню, у якой куму абяцаюць злавіць зайца: «Таму-сяму па лапачцы... / А май-

¹ФА – Фальклорны архіў студэнцкай навукова-даследчай лабараторыі БрДУ імя А.С. Пушкіна «Фалькларыстыка і крэзанаўства» (кіраўнік – І.А. Швед).

му куму да ўсё тулаўца» [1, с. 183]. Матыў «баба ловіць зайца (і воўка)» абыгрываецца таксама ў дзіцячым фальклоры, напрыклад у лічыльцы: «Баба хітра, баба лоўка – / Поймэ зайца, поймэ воўка. / А шоб баба нэ леныла, / То бэрыся, догоныла» (ФА; Вайцяшын, Бярозаўскі р-н). Сон пра злоўленага зайца (ці ката) абяцае жанчыне **цяжарнасць**, нараджэнне сына, напрыклад: «Як у сні зловіш зайца ці ката, то будэш берэменная» (ФА; Бядзязін, Маларыцкі р-н). Калі сава пераймае заячы крык (працяжна крычыць «ку-у-у!»), гэтым яна пацвярджае цяжарнасць маладухі [11, с. 40].

Асаблівыя адносіны цяжарнай і зайца пастулююцца правіламі і забаронамі, якія пабудаваны на ўяўленні пра тое, што **ўласціваасці зайца могуць перадацца дзіцяці**. Цяжарнай забараняецца шкадаваць забітага зайца, бо дзіця будзе мець парослыя заечай шэрсцю плямы. Дзіцяці можа перадацца касавокасць зайца, калі цяжарая будзе глядзець на зайца ці есці яго мяса [11, с. 65, 67]. Зласліўцы могуць зрабіць так, што дзіця народзіцца з «заячай губой»: «А гаворят, если она [беременная] прошла, и по порогу ударят топором, вот этим бывает заячья губа... Не знаю, правда ли, ни правда, но такое» (ФА; Кашылава, Брэсцкі р-н).

У шэрагу тэкстаў вобраз зайца актуалізуецца ў сувязі з тэмай дзяцей: «Ходзіць зайчык па капусце, / Носіць дзеці ў белай хустцы. / А катора пісне, / То на землю цісне» [9, с. 169]. Гэтая тэма знаходзіць развіццё і ў лічылках, дзе заяц па-нямецку лічыць дзяцей [9, с. 401]. Паводле легендарнага апавядання зайчык, якога паслаў Гасподзь, адвёў дзяцей ад маланкі: «Ну колісь жэ... коровы паслі... пастушкі. І в нас там было па-сеяно жыто. Ну і найшла хмара велькая, дзеці пасядалі за жыто, прытуліліца. Воны пасядалі за жыто тэе, а тут зайчык прыбег. Колькі іх там тых дзяцей было, я не знаю. “Но от... мы встали і за тым зайчыком бежымо, того зайчыка ловімо. От-от возьмеш, от за хвосцік, а той зайчык далей-далей”. А в тое месца ўдарыло, дзе воны сядзелі. От зайчык одов’ёў... Господь зайчыка послал і дзеці адыйшлі от тья месца, дзе ўдарыло...» [10, кн. 2, с. 456].

«Гіпервітальнасць/сэксуальнасць зайца адлюстраваная ў розных непрыстойнага зместу анекдотах, прымаўках, прыпеўках і песнях (напрыклад, у беларускай песні з Лепельскага раёна “Ай, кум да кумы баразёнкай ішоў”)» [2, с. 188]. Тэксты з такімі матывамі з часам трапілі ў дзіцячы фальклор, напрыклад: «Заінька шэры, / Не хадзі па сеньях, / Не тропай нагою, / Не лягу с табою, / Я лягу з Іванам / Пад чырвоным каптанам», «Заінька серанькі, / Хадзі кашу есці. / Заінька наш не хоча, / Каля бабы тапоча», «Ох ты, баба старая, / Чаму не йдзеш замуж за зая: / Зая дроў насячэ, / Баба бліноў насячэ» [9, с. 296].

У такіх кантэкстах заяц можа выступаць разам з іншымі жывёльнымі персанажамі, якія ўвасабляюць мужчынскую сэксуальнасць, жаночую ж пару да іх найчасцей складае ліса, напрыклад: «Тянэ ліса по лісі холодільніка так, шо роздаецца стон на весь ліс. Почулі той стон медведь з зайцом, рышылы подывытыся, шо там такое. Прыходять, бачыць ліса холодільніка тянэ. Воны: “Поможты?” Ліса: “Ну, поможітэ, мальчікі”. Воны: “Чім рушчіватыся будыш?” Ліса: “Чі деньгі, ці натура”. Тянуть воны і совешчаюцца, шо будуть брать. Шо такое натура, воны нэ знають, тому рэшылы брать грошы. Затягнулы холодільніка. Ліса кажэ: “Мальчікі, што вам?” “Грошы”, – кажуть воны. Русплатылася з імы ліса, воны і пуйшлы. Але інтарэсно ім стало, шо ж такое натура. Ворочаюцца і пытають: “Рыжа, так шо ж такое натура?” Ліса: “Ой ты, Господі, ну зняла б трусы і дала”. А заяц кажэ медведю: “Ох добрэ, шо ны взяли, а то на мэнэ – вылыкi, на тэбэ – малэнькі” (ФА; Вістычы, Брэсцкі р-н). У прыпеўцы заяц з лісой нарыхтоўваюць сена: «Стары заяц сіно косыць, / А ліса згрыбае, / Муха сіно к возу носыць, / А камар кідае» (ФА; Татарнавічы, Драгічынскі р-н).

Даволі сталай з'яўляецца карэляцыя надзеленых матрыманіяльнай сімволікай зайца і куны, як мужчынскага і жаночага. Так, у жартоўнай песеньцы з матывам «жаніцьба зайца» жаночай парай яму выступае куна: «Сабралася зварына, дай з усяго свету / Дай сталы судыты, кого ожныты, / Дай сталы судыты, зайца ожныты, / Дай сталы судыты, зайца ожныты, / Дай сталы судыты з куною ожныты. / Сіў жэ заец под корчэм, дай й думу думае: / Хоч я заец бэз хвоста, а жынку маю. / Под купыну сіла куна, дай думу думае: / Ой кого ж я любыла, шо й хвоста нэ мае» (ФА; Плешчыцы, Пінскі р-н). У сувязі з адзначаным важна падкрэсліць, што заяц разам з кунай і собалем фігуруе ў тэкстах, якія маюць рытуальна-абрадавую функцыянальнасць, напрыклад у прыгаворках сватоў: «Сваты обычно солідны, за словам в карман ны лізуть! Обычно говорылы, хто як вмів: “Здравствуйте, здравствуйте! / Прышлы до вас купці за товарамы. / Нам трэба ны жыто і ны пшыныца, / Ны заец, ны соболь і ны куныца, / А ваша дочка краса-девіца. / У вас товар, у нас купець. / Трэба іх нам в однэ місце звысты / І новыі род-сымью завысты”» (ФА; Стрыгава, Кобрынскі р-н). Праз сімволіку палявання на зайцоў і куну традыцыйна выяўляецца карціна сватання, як у каляднай песні: «Братцы, уставайця, коні сядлайця, / Коні сядлайця, з двара з'яжджайця. / На паляваньне, не пагуляньне, / Куну сачыці, зайцаў лавіці, / Зайцаў лавіці, дзеўку сватаці» [7, кн. 1, с. 82]. У купальскай песні «стральцы-байцы» забілі «дзеваць зайцаў, / Дзесятую з зайчанятамі, / Шылі яны дзеўкам юбкі, бабкам шубкі» [12, с. 190].

Мужчынскі вобраз зайца ў сатырычным рэчышчы прастаўлены ў прыпеўках, якія, рэалізуючы любоўны матыв паводле ўсіх правіл паэтыкі жанру, высмейваюць няўдалага кавалера, напрыклад: «Як цябе ні любіць – / Такога красаўца. / Галава, як макацэра, / Вушы, як у зайца» (ФА; Тальмінавічы, Ляхавіцкі р-н).

Заяц выкарыстоўваўся і ў **любоўнай магіі**, выступаў у якасці ахвяры. Так, каб прычараваць хлопца, дзяўчына апоўначы ідзе да чараўніцы, прыносіць з сабой забітага зайца. Чараўніца раскладае вогнішча, адсякае ў зайца адну лапку, аддае дзяўчыне, потым перацірае ў руках зёлкі і сыпле іх у вогнішча. Пасля, укланчыўшы, падымае рукі ўгору, цалуе зямлю і кідае забітага зверу ў агонь, гаворачы: «Кідаю сваю ахвяру ў агонь, / Няхай мой любы заўсёды будзе разам са мной» [13, с. 30].

Прыпісаную зайцу **плоднасць** маглі магічным чынам пашыраць на людзей і свойскую жывёлу. У былой Гродзенскай губерні курам давалі заячы памёт, каб яны лепш нясліся. У казцы каб «асемяніць» поле, пан купіў у мужыка «сеўчыка» – ім аказаўся заяц, які збег з мяшка [1, с. 183].

У купальскіх песнях любоўная мужчынская сімволіка зайца актуалізуецца ў сувязі з матывам абыходу дзяўчатамі жытняга поля, напрыклад: «Пайдзем, дзеўкі, / Пайдзем, дзеўкі, ва круг жыта, / Ва круг жыта. / Ці не найдзем, / Ці не найдзем каго ў жыце, / Каго ў жыце. / Зайца знайдзем, / Зайца знайдзем – паганяем, / Паганяем. / Мальца найдем, / Мальца найдем – пагуляем, / Пагуляем. / Зайца нашлі, / Зайца нашлі – паганялі, / Паганялі. / Мальца нашлі, / Мальца нашлі – пагулялі, / Пагулялі» [12, с. 106]. Характэрна, што ў тэкстах на гэтую ж тэматыку ў жыце могуць шукаць саву, перапёлку, Бога – істот, якія звязаны з урадлівасцю, увасабляюць яе, з'яўляюцца яе духамі. Дарэчы, зайцу (які ў немцаў і некаторых заходніх славян вядомы як жытні дэман) прысвячаецца дажынальная барада [1, с. 189].

Праз шлюбную і фалічную сімволіку, як адзначе А. Гура, заяц звязаны з **хлебам**, найперш караваем, які ўвасабляў мужчынскую сілу. Фігуркі зайцаў для ўпрыгожвання каравае выпякалі ў раёне Свіслачы. Шэраг палескіх песенных тэкстаў пра зайца прыўрочаны да абраду выпечкі каравае. Зайчык у іх павінен прынесці неабходныя для ўпры-

гожання атрыбуты, «ніці каравай упавіці» [1, с. 184]. Цікава, што з'едзеныя парадзіхай заячая шэрсць з хлебам павінны былі палегчыць цяжкія роды [11, с. 85]. У Стаўбцоўскім раёне маленькі хлябец «зайчык» пякуць з рэштаў цеста, а ў сярэдзіну кладуць мяса [1, с. 185]. Асацыятыўна заяц карэльное і з хлебам, які бралі ў дарогу: ім як «зайцавым гасцінам» частавалі дзяцей. Дачка лесніка згадвае пра дзядулю, што прыходзіў нарыхтоўваць дровы: «И вот он это разворачивает, так бережно, аккуратненько разворачивал это, и потом к себе прижимал и сбоку отрезал такой ломоть. А мы ж дети, там бегаем, а он говорит: “Это зайчиков хлеб”. И мы его ели. С таким аппетитом ели этот ржаной хлеб, 50-е годы ж были. А потом себе кусочек. Мешочек у него такой холщевенький, в нем груши, дички-гнилки, мягенькие такие – это был его обед такой. И вот этот дедок поест груш с хлебом этим, попьет с колодца водички, ложится под стожок и спит. Поспал и пошел дальше дрова заготовливать. И он тогда много рассказывал. Говорит, еще настанет время, когда китайцы в Буге будут коня поить» (ФА; Зводы, Брэсцкі р-н).

Акрамя хлеба, заяц звязаны яшчэ з адным сімвалам плоднасці, вітальнасці, адраджэння – *яйка*. У дзіцячым фальклоры заяц нясе яйкі і выводзіць дзяцей. У замовах сам заяц знаходзіцца «ў яйцы». Гэтая сувязь, верагодна, не з'яўляецца фармальнай і мае архаічныя міфалагічныя вытокі. «Найбольш міфалагізаванае сюжэтнае ўваходжанне зайца, як адзначаюць Ю. Драздоў і С. Санько, – у казках з матывам Кашчава (Змяёва) смерць у яйку. У гэтых казках заяц уваходзіць у спарадкаваныя сімвалічныя шэрагі, элементамі якіх абавязкова аказваюцца сам заяц, качка і яйка. Выразны касмаганічны кантэкст казак гэтага сюжэтнага тыпу раскрывае і сімволіку зайца ў традыцыйнай культуры наагул. Акураг максімальная набліжанасць зайца да самых пачатковых стадый касмагенезу і да пракаветнага хаосу, уяўнага пачатковымі водамі, робіць зайца адным з так званых медыятараў раг excellence. Ён належыць не проста памежнай зоне паміж гэтым і якім-небудзь з іншых светаў, а менавіта мяжы паміж светам (космасам) і нясветам (хаосам) як гэткамі. Між іншага, перакінуўшыся зайцам, тройчы дасягае трыдзевятага царства герой казкі “Сіняя світа”» [2, с. 187]. Трэба таксама адзначыць, што песенна-паэтычная інтэрпрэтацыя матыву метамарфозаў лімінальнай істоты, якая пераадольвае розныя памежныя локусы, таксама ўключае вобразы зайца, качкі і ваўка – поле дзяўчына перасякае шэрым зайцам: «Не аддасць мяне – бацька я сама пайду, / Чэраз поле тваё шэрым зайцам, / Чэраз лес сівым ваўком, / Чэраз мора шэрай вуткай, / На двор на твой цёмнай тучкай» [14, с. 517].

Заяц, надзелены *медыятыўнай функцыянальнасцю*, судачыняецца з засветамі і яго насельнікамі. «Сувязь зайца са светам памерлых прасочваецца ў казцы «Аб свіным кажуху», у якой памерлая маці дае з магілы сваёй дачцэ ў памочнікі зайца, якога тая перахоўвае ў дуплястай хваіне, і на якім яна ездзіць да касцёла» [2, с. 187]. Заяц можа ўяўляцца іпастассю *душы*, звязвацца са светам памерлых, адмоўна ацэньвацца і ў павер'ях. Так, калі заяц прабягаў пад акном, чакалі смерці. Калі заяц забягаў у пуню ці іншыя халодныя будынкi, чакалі голаду, калі ж ён падаваў адтуль голас – чакалі нябожчыка [11, с. 232]. У дзіцячай песеньцы пра пахаванне мухі зайцы «яму капалі» ці «дошкі часалі» [9, с. 232, 236].

Увогуле лічылі, што калі заяц перабяжыць дарогу, будзе няшчасце, і лепш вярнуцца назад: «Калі заец пэрэбажыт дарогу, то здарыцца штось дрэннае» (ФА; Непамацынаўка, Пружанскі р-н). Або ён (ці вавёрка), скачучы перад падарожнікамі, указвае на няшчасце, якое ўжо здарылася ў той хаце, адкуль чалавек выйшаў [8, с. 508]. На Берасцейшчыне лічылі, што няшчасце прыносіць той заяц, які перабягае дарогу ў накірунку супроць зашпіленай палы, г.зн. за пазуху падарожнаму. Матыў перабягання да-

рогі адлюстраваны і ў вясельных песнях пра зайца: моладзец-жаніх б'е зайца за тое, што той перабег яму дарогу і спужаў каня [1, с. 192]. Пабачаны ў сне заяц не абяцаў нічога добрага – «пагана. Таксама: падман»; між тым, заяц у сне – «купіш маёнтак; жаданне збудзецца» [11, с. 423, 424].

Сімвалічна *звязаны з агнём і пажарам* заяц, калі ўб'ягаў у хату падчас пабудовы, нібыта прыносіў у яе пажар – верылі, што хата абавязкова згарыць. У такім выпадку маглі будоўлю спыняць, а матэрыял пускаць на дровы. Пажару чакалі і калі заяц прабягаў праз сяло [8, с. 529, 103]. Увага звярталася і на абставіны, у якіх бачылі зайца ў вёсцы. Так, пажару чакалі, калі заяц прабяжыць праз вёску з аднаго канца ў другі не заўважаны на вуліцы сабакамі. Але калі пры тых самых умовах ён перабяжыць толькі вуліцу і схваецца ў агародзе, то гаспадары гэтага агарода могуць спадзявацца на нейкую бліzkую ўдачу [8, с. 496]. У дзіцячай песеньцы «заінька-крэванька» скардзіцца, што ён ледзь уцёк з млына на бабін ток, і пры гэтым «лапкі папёк» [9, с. 295] (прыведзены вышэй аповед, як заяц выратаваў дзяцей ад перуна).

Заяц звязваецца са *злымі духамі*, надзяляецца дэманічнымі ўласцівасцямі, знаходзіцца пад апекай лесавіка. У дзіцячым фальклоры касы (як чорт) заяц нясе яйкі і выводзіць дзяцей – касых чарцей: «Касы заяц нанёс яец, / Вывеў дзяцей – касых чарцей» [9, с. 378]. Лічылі, што нячысцік можа абярнуцца чорным зайцам і перабегчы дарогу вясельнаму поезду, і гэта прадказвае няшчасце [11, с. 612]. У былічцы з Рэчыцкага Палесся чорт у выглядзе зайца бясследна знікае, калі ў яго страляюць. Ці заяц водзіць паляўнічага па лесе, далёка яго заманьвае, а потым з шумам знікае ў віхры [1, с. 188]. Апавядалі, што «калдуны апякуюць зайцоў, а стральцы іх знішчаюць» [8, с. 435]. Аблічча зайца могуць набываць ведзьмы і чараўнікі, як у казках «Хітрая навука», «Пра хлопца, што ў ведзьмара вучыўся». У выглядзе чорнага зайца паказваецца дамавы [1, с. 189].

У дзіцячым фальклоры і некаторых вераваннях заяц звязаны з *месяцам* (луной), які таксама надзелены мужчынскай сімволікай і лучыцца міфапаэтычнай свядомасцю з засветамі, памерлымі, дэманамі. Так, на Гомельшчыне лічылі, што, калі свеціць маладзік, раскрываецца дэманічная прырода зайца: «На маладзіку і чорт зайцам стане» [1, с. 196]. У лічылках пытаюцца: «Заяц-месяц, ідзе быў?» («– Заяц-месяц, / Ідзе быў? / – У лесе. / – Што дзелаў? / – Лыкі драў. / – Куды клаў? / – Пад калоду. / – Выйдзі вон із карагоду!» [9, с. 408]). У іншай лічыльцы луна ідзе за зайцам: «Раз, два, тры, чатыры, пяць, / Выйшаў зайчык пагуляць. / А за зайчыкам луна, / Просіць выйсці калдуна» [9, с. 395]. Гэты тэкст цікавы і ўлучэннем «калдуна» ў сімвалічны комплекс зайца і месяца.

Рэканструюецца таксама ўяўленне пра *ўплыў зайца* (як і месяца) *на сон* чалавека. Гэтая жывёла можа выклікаць як сон, так і бяссонне. З аднаго боку, лічаць, што чалавеку, які пакутуе на бяссонне, нельга есць зайчаціну [1, с. 197]. З іншага – дзіця мылі ў заячай капусце, каб пазбавіць ад бяссоння і начнога крыку [1, с. 198]. Матывы «зайцавага сну» характэрны тэкстам розных жанраў і нават павер'ям. Так, лічылі, што варта толькі тройчы абысці вакол зайца, які спіць, з любой паднятай рэччу і потым зноў пакласці яе на ранейшае месца – заяц не выйдзе з акрэсленага кола тры дні [8, с. 103]. У калыханцы ў зайца трэба забраць пэўныя прадметы, каб дзіця спала: «А-а-а, люлі-люлінькі, / Да пабег зайчык у лясочак, / Да знайшоў зайчык паясочак. / Трэба зайчыка паймаці, / Да паясочак адабраці, / Стане хлопчык спаці. / Да пабег зайчык пад грушку, / Да знайшоў сабе падушку. / Трэба зайчыка паймаці, / Ды падушку адабраці, – / Стане хлопчык спаці» [9, с. 169]. «Зайка», у якога «забалела яйка», фігуруе ў замове на сон [13, с. 206] (у гэтай, замове, сярод іншага, ускосна выяўлена і характэрная зайцу фалічная сімволіка).

Гэты зааморфны персанаж прадстаўлены і ў іншых замовах. У замове супроць рожы заяц займае дамінантную пазіцыю пры мадэляванні пажаданага стану імярэк: «Ляцеў заяц праз мост, / Чатыры лапы, пяты хвост. / Калі рожа, то паможа» [13, с. 295]. Заяц можа выконваць функцыю сакральнага памочніка: выганяе з белых костачак боль, выгразае грыжу, загрызае звях, аддае свае зубы і г.д. У замовах з формуламі адсылкі, напрыклад «ад падзіву і ўроку», зайцы разам з іншымі звярамі і птушкамі павінны дэструктурызаваць, знішчыць немач, выгнаную з чалавечага свету «на сухі лес»: «Ідзі, падзіў, на сухі лес. Там сабакі разбрэшуць, ласі разграбуць, мядзведзі разарвуць, зайцы раскугочуць» [13, с. 206]. У іншых замовах заяц выступае ў шэрагу аб'ектаў нечалавечага свету, на якія адсылаюцца немачы. Так, «у лес на лісы, на зайцы» высылаюцца крыксы-плаксы [13, с. 61]. Каб пазбавіцца ад «валасяніцы, бяруць 9 раз па 9 каласкоў жыта, пшаніцы ці ячменю без зёран, мочаць у воду і кропяць балячку 9 раз. А думуюць, што льюць па звяры, і ўпамінаюць яго, называюць: воўк, ліса, заяц і г.д. (9 звяроў)» [13, с. 285]. Між тым заяц можа асацыявацца з адмоўным, хваробатворным пачаткам. Так, у замовах ад сполаху сярод розных відаў пуду ўзгадваюцца «пуд і нежыць» заячы [13, с. 67].

У *народнай медыцыне* шкуркай зайца абкручвалі хворае горла дзіцяці. Лічылі, што хваробу горла насылаюць «ліхія людзі». «Адрабіць» насланне намагаліся пры дапамозе шкуркі зайца, якога задрала сава. Ад ламаты хворае месца мазалі мядзведжым салам і накрывалі заячай шкуркаю [11, с. 189, 305].

Зайцы фігуруюць у *метэаралагічных прыкметах*. Так, калі ўвосень зайцы лягаюць паблізу пабудовы і ў глыбіні лесу, трэба чакаць вельмі халоднай і снежнай зімы. Калі яны робяць тое ж зімою і пры гэтым закопваюцца ў гурбы, то сцюжа абячае пратрымацца вельмі доўга. «Калі заяц увосень вельмі тлусты, то зіма будзе доўга і цяжка». «Калі заяц цяжка зімою ляжыць і не робіць паходаў, то падацьме снег» [8, с. 196].

У прыродна-ландшафтным кодзе заяц звязаны з трыма яго асноўнымі чыннікамі – *лесам, морам і полем*, напрыклад, у каляднай песні: «А ў заінькі тры думанькі, Коляда! / Перша дума – лесам бегчы, / Друга дума – морам плысці, / Трэця дума – полем бегчы. / Лесам бегчы – ваўкі з'ядуць, / Морам плысці – заліешся, / Полем бегчы – стральцы заб'юць» [15, с. 157]. У іншай каляднай песні локусам зайцаў выступае чыстае поле – каляднікі клічуць гаспадара: «Да й паедзем у чыста поле, / У чыста поле зайцаў страляць. / Настрэліў зайцаў сабе на шубу» [14, с. 168]. У восеньскай песні домам зайца называецца *Дунай* (магчыма, тут пэўную ролю адыграла і рыфма): «А як пачалі работнікі / Дамоўкі ўцякаць: / Мядзведзь на лес палез, / А зайчык – у Дунайчык» [16, с. 298]. Лакатыўная сувязь зайца з Дунаем выяўляецца і ў вясновых карагодных песнях («Заінька, ідзі к Дунаю»). Разам з тым, як адзначае А. Гура, «забарона называць імя зайца на водах тлумачыцца, верагодна, тым, што заяц, як лясны звер, знаходзіцца ў падпарадкаванні ў лесавіка і непадпарадкаваны водніку. Забароны згадваць зайца падчас рыбарства вядомы ў заходніх раёнах Віцебшчыны і Гродзеншчыны; рыбакі тлумачаць яе тым, што “заяц хутка беге, таму і рыбу не зловіш”» [1, с. 187]. Тыя ж уяўленні адлюстраваны ў тлумачэнні сну: калі прысніцца заяц, рыба будзе дрэнна лавіцца [1, с. 187]. Асацыяцыя зайца з лесам (і яго апекуном – лесавіком), плоднасцю, хтанічным светам, верагодна, матывавала сувязь гэтай жывёлы з *грыбамі*. Так, калі падчас збірання грыбоў з-пад ног выскачыць заяц, то раець ісці ў бок, куды ён пабег, таму што заяц звычайна бяжыць у грыбныя мясціны. Але перш чым ступіць на зайцоў след, неабходна падняць з зямлі першую рэч, якая трапіць пад руку, і перакінуць яе цераз зайцоў след

[8, с. 159]. Дарэчы, грыб, як і заяц, надзяляўся мужчынскай семантыкай – сімволікай плоднасці і эратызму.

Заяц у міфапаэтычнай мадэлі свету беларусаў звязаны з пэўнымі жывёламі. Заяцы могуць проціпастаўляцца мышам. Лічаць, што гэтыя грызуны разводзяцца на шкоду адно аднаму: калі шмат адных у нейкім месцы, тады амаль не відаць другіх, і наадварот [8, с. 103]. У павер'ях, казках, як адзначаюць Ю. Драздоў і С. Санько, заяц выступае тэрыяморфным адпаведнікам ворана. (У казцы «Бязногі багатыр» менавіта заяц здабывае з крыніцы жывой вады, каб ажывіць героя. Цікава, што ў гэтай казцы заяц дзейнічае ў пары з ваўком). Паводле ўзгаданага вышэй народнага павер'я, калі, выправіўшыся ў дарогу, сустрэнеш зайца, то лепей адразу ж вярнуцца дахаты, бо поспеху ў гэтай выправе не будзе. У гэтым павер'і заяц выразна семіятычна і аксіялагічна супрацьпастаўляецца ваўку, сустрэча з якім, наадварот, прадказвае удачу. Дадзенае ўяўленне Ю. Драздоў і С. Санько лічаць даволі архаічным, пра што можа сведчыць адзін фрагмент з летапісу Данііла Галіцкага 1252 г. пра хрышчэнне князя Міндоўга і яго язычніцкае мінулае: «Жрыше богом своим вьтайне: Ньнадееви и Телявели и Диверикъзу, заечьему богу... Егда выехалше на поле и выбегняше заяць на поле – в лес, (в) рощения не вохожаше вну и не смеяше ни розгы уломити». Названыя даследчыкі акцэнтуюць увагу і на цікавай згадцы нейкага «заечага бога» Дыверыкса, імя якога можа разумецца і як «божы бізун», і як «Сам Бог», «Гасподзь Бог» [2, с. 187].

Воўк і заяц выразна семіятычна супрацьпастаўляюцца і ў згаданым вышэй касмаганічным сюжэце: «воўк (чароўны памочнік героя) раздзірае зайца (які дзейнічае на баку антаганіста), і з таго вылятае качка, у якой схаванае яйка з Кашчавай смерцю» [2, с. 187]. У іншых чарадзейных казках, напрыклад «Пра Іванку і Алёнку» (СУС *313I + *314I + 315A + 554), заяц разам з ваўком ды мядзведзем выступаюць чароўнымі памочнікамі героя. Калі Іванка пайшоў на паляванне, убачыў зайчыху з зайчанятамі. «Ён думае: ну трэба зайчыху ўбіць. Толькі ён направиў на яе лук, зайчыха кажа: “Ох, Іванко! У мяне ж дзеткі маленькія! Пашкадуй, не ўбівай мяне! А я табе за это дам аднаго зайчыка – такі зайчык лоўкі, сыноч мой. І ён табе будзе служыць верай і праўдаю”» [7, кн. 2, с. 499].

Услед за Ю. Драздовым і С. Санько адзначым і казачны матыў, «як брат, папіўшы з заечага следу, ператвараецца ў зайца, але потым выратаўвае сваю сястру ад злой мачахі, дзе заяц нібы заступае месца, звычайна займае казлянем. У Тапароў бачыў у казках гэтага тыпу захаванне даволі архаічных уяўленняў, звязаных з рытуальнай пахавальнай практыкай індаеўрапейцаў. Субстытуцыя казляняці зайцам матывавана іх вельмі блізкай семантыкай: абодва ўвасабляюць мужчынскую гіперэксуальнасць і плоднасць. Аднак у казках тыпу «Пра брахлівага козліка» два тэрыяморфныя ўвасабленні ўрадлівасці і плоднасці – заяц і каза – апынаюцца ў жорсткай апазіцыі: каза выганяе зайца з яго хаткі; ні ліса, ні воўк, ні мядзведзь не змаглі даць рады; толькі певень з дапамогай пчалы выганяе казу з зайчыкавай хаткі (параўн. вядомы хецкі міф пра зніклага бога ўрадлівасці Тэлепіну)» [2, с. 188]. У дзіцячай песеньцы пра бабулінага казла яго канфлікт з зайцам завяршаецца тым, што ад казла засталіся «рогі да ногі»: «Быў у бабушкі казёл, / У Масееўны казёл... / Захацелася казлу, / Захацелась дураку / Ў чыстым полі пагуляць, / Серых зайкаў павідаць, / Па ельнічку, па бярэзнічку. / Ўстрэціў казёл / Зайчыка маленькага / Касалапенькага. / – Здарова, казёл! / Паборамся з табой, / Перакінемся з табой: / Я і той канавал, / Што жарэбчыкаў каваў, / Каваў, не каваў / І платы не браў. / Як узяў казла за рогі, / Як ударыў аб дарогу, – / Ў казла глазкі глядзяць, / Як свечкі гараць... / Сабрала баба рогі да ногі...» [9, с. 303–304].

У сувязі з разгляданымі ўзаемадачыненнямі і сімволікай зайца і казы характэрны сюжэт калядных песень, паводле якога ваўчаняты пахапалі казлянят, і менавіта заяц сварыцца на казу: «Выскачыў заяц, / Стаў казу лаяць: / – Ох ты, казліна, / Старая псіна, / Не ўмела гадаваць / Сваіх дзетачак» [14, с. 406]; «Выскачыў заяц, стаў казу лаяць: / Што ж ты, козанька, не гаспадыня, / Сваіх дзетак не пакарміла?» [7, кн. 2, с. 108]. (Дарэчы, у калядных народных харэаграфічна-тэатралізаваных відовішчах сярод розных персанажаў маецца і заяц. У яго масцы акцэнтуюцца зубы і шэра-белая афарбоўка. Так, у Давід-Гарадку Столінскага раёна ў гурт пераапанутых («конікі») уваходзіць «заяц», якому шылі шэра-белы касцюм, устаўлялі ў рот вялізныя зубы з бульбы, на галаву насаўвалі шапку [10, кн. 1, с. 49]). Трэба адзначыць, што звароты і да «казы», і да «зайца» (у зімовых і вясновых абрадах і гульнях) маюць той самы сэнс: іх як носьбітаў плоднасці заклікаюць устаць-паскакаць – ажыць-адрадіцца. Так, у Вялікі пост, перад Вялікаднем, у Лельчыцкім раёне гулялі ў «Зайчыка». Браліся за рукі і хадзілі карагодам вакол Зайчыка ды спявалі: «Зайчык, зайчык, / Што з табой? / Ты ляжыш / Саўсім бальной. / Зайчык, зайчык, / Паскачы, / На другога / Укажы» [7, кн. 2, с. 432].

Сімволіка плоднасці, прыпісаная зайцу, ускосна прадстаўлена ў гульнявых карагодах, якія выконваліся менавіта ўвесну, прымяркоўваліся да Вялікадня. Напрыклад, веснавы гульнявы карагод «Заінька» ў в. Валосавічы Акцябрскага раёна дзяўчаты суправаджалі песняй: «Заінька, заінька, гарнастаінька жа, / Некуды заіньку выпрыгнуць. / Ёсе варата ёсе нямецкія, / А замочки вісяць ёсе турэцкія. / Ну-ка, зайка, скокам-бокам / Перад нашым карагодам. / Ну-ка, зайка, павярніся, / Ёсім паніжай пакланіся» [7, кн. 2, с. 39–40]. Адносна рускіх гульнявых песень пра зайца, які трапіў у лавушку, А. Гура адзначае, што ў іх згадваюцца такія «вядомыя эратычныя сімвалы, як ключ і замок» [1, с. 182]. Падобная семантыка і функцыянальнасць вобраза зайца характэрна беларускім песням, што выконваліся падчас дзіцячых танцаў і гульняў. Так, удзельнікі гульні бяруцца за рукі і ўтвараюць кола. У сярэдзіне адзін водзіць, гэта значыць абазначае зайку. Усе спяваюць: «Заінька да шарусенькі, / Заінька да бялюсенькі! / Праскачы, зайка, ў дзірачку / Да выламі сабе да быліначку. / Праскачы, зайка, куды хош, / Выбірай былінку, каторую хош. / Заінька, павярніся, / Шэранькі, абраціся. / У нас гарадочки гарадзецкія, / Усе ў нас зачэпачкі нямецкія. / А пайдзі, наш зайка, ў скокі, ў бокі, / Запляшчы, наш зайка, да ў далоні». Увесь час зайчык стараецца выскачыць з кола. Пры заканчэнні песні ўсе павінны запляскаць у далоні. Гэтым момантам карыстаецца зайка: ён хапае каго-небудзь з круга і хутка становіцца на яго месца, а той, хто застаўся без месца, павінен вадзіць, гэта значыць абазначаць зайку [9, с. 444–445]. У гэтай песні «прыстыя сімволіка дзірачкі і быліначкі» [1, с. 182]. У сольным танцы «Зайчык» з элементамі гульні выбіраецца Зайчык, які танцуе, а дзеці суправаджаюць яго танец прыпеўкай: «На прыгорку сядзіць зайчык, / Вон вушамі перабірае, / Гэта зайчык, гэта зайчык» [7, кн. 2, с. 111].

Вобраз зайца фігуруе і ў малых жанрах: «Нэ гоныса за двума зайцамі, бо нэгодного нэ зловыш» (ФА; Пінскі р-н), «Обід – ны заец, у ліс ны побыжыць» (ФА; Рухча, Столінскі р-н), «Аб воўку памоўка, а зайцы кабылу з'елі» (калі падазраюць на аднаго, а вінаватым аказваецца іншы); «Ранні зайчык зубкі цярэбіць, а позні вочкі прадзірае» (працавіты чалавек ужо шмат работы зробіць, пакуль гультай толькі прачнецца) [17, с. 63, 88].

У загадках семіятызуюцца афарбоўка, даўжыня вушэй, хуткасць бегу зайца і інш.: «Сам белы, хвост шэры, паджарыя лыткі», «Летам жоўценькі, а зімой беленькі»,

«Улетку шэранькі, узімку беленькі, доўгія вушы мае, хутка ў лес уцякае» [9, с. 136], «На гору бэгом, а з горы кувырком. – Заяц» (ФА; Вялюнь, Брэсцкі р-н).

У дзіцячым фальклоры, акрамя ўзгаданых кантэкстаў, заяц фігуруе ў матывах ігры на музычных інструментах («Касы заяц, касы заяц / На прыпечку граець» [9, с. 243], земляробчых заняткаў («На ўдоучыным полі... зайчык барануіць» [16, с. 298]; «– Зайчык маленькі, / Чым ты жывенькі? / – Я і сам дзіўлюся, / Чым я жыўлюся. / Пасадзіў капусту / Ні рэдка, ні густа. / Пайду я рана, / Капуста парвана, / Пайду я позна, / У капустце росна» [9, с. 295]); ён бывае ў млыне («– Заінька, шэранькі, / Дзе ты бываў? / – У млыне, у млыне. / Што ты відаў? / – Мех мукі, мех мукі. / – Чаму ж не ўзяў? / – Хацеў я, хацеў я, / Млынар не даў: / Набеглі, набеглі / Млынарчыкі. / Пабілі, пабілі / Мне пальчыкі» [9, с. 293–294]); лётае па лесе («Ляцеў заяц / Па бару, / Ірваў лебяду, / Ірваў ў пучок, / Выйдзе ваўчок» [9, с. 4101]) і інш.

У лічылках абыгрываецца матыў незвычайнай вітальнасці, жывучасці зайца: «Раз, два, тры, чатыры, пяць, / Выйшаў зайчык пагуляць. / Трох ахотнічкаў напала, / Майго зайчыка злапала. / Піф-паф, о-ё-ёй, / Памірае зайчык мой. / Прыняслі яго дамой, / Паглядзелі – ён жывой» [9, с. 394]; «Раз, два, три, четыре, пять, / Вышел зайчик погулять. / Вдруг охотник выбегает, / Прямо в зайчика стреляет: / Пиф-паф, о-ё-ёй», / Умирает зайчик мой. / Повезли его в больницу – / Потерял он рукавицу, / Повезли его домой – / Прямо в печку головой, / Оказался он живой» (ФА; Брэст).

Заклучэнне

Як вынікае з разгледжанага матэрыялу, заяц у народных уяўленнях беларусаў, як і іншых славян, надзелены мужчынскай эратычнай сімволікай, звязаны з урадлівасцю, плоднасцю, вялікай жыццёвай сілай, рухам, адраджэннем, вясной, вадой, агнём, мясяцам, хлебам, грыбамі, яйкамі, а таксама з міжсветавай мяжой, душама нябожчыкаў, нячыстай сілай, чортам (яго характарыстыкі як «крывога»: «заінька-крэванька», «кося», «касы», «касалапенькі»). Яму прыпісаны ўласцівасці пярэваратніцтва і нярэдка варажае стаўленне да чалавека. У прыродна-ландшафтным кодзе заяц звязаны з морам (Дунаем), полем (чыстым) і лесам, а ў зааморфным – з кунай, лісой, мядзведзем, воўкам, варонай, казой, мышамі.

Разгледжаны вобраз частотны ў паэтычнай рэалізацыі любоўна-шлюбнай тэматыкі. Актыўна семіятызуюцца такія асаблівасці зайца, як «касыя» («дурныя»), адкрытыя падчас сну вочы, доўгія вушы, «заечая губа», кароценькі хвосцік, шпаркія лапы, маленькі памер, «шарусенькая» і «бялюченькая» афарбоўка, пушыстасць, слабасць і пахлавінасць.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
2. Міфалогія беларусаў : энцыкл. слоўн. / навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.
3. Беларускі фальклор: жанры, віды, паэтыка : у 6 кн. / навук. рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Беларус. навука, 2001–2006. – Кн. 6 : Малыя жанры. Дзіцячы фальклор. – 2004. – 439 с.
4. Алфёрава, А. Г. Усходнеславянскія і заходнеславянскія загадкі: вобразна-паэтычная сістэма / А. Г. Алфёрава. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 162 с.

5. Кабашнікаў, К. П. Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксте / К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Беларус. навука, 1998. – 188 с.
6. Кухаронак, Т. І. Маскі ў каляндарнай абраднасці беларусаў / Т. І. Кухаронак. – Мінск : Ураджай, 2001. – 239 с.
7. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / пад агул. рэд. Т. Б. Варфаламеевай. – Мінск : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 6 : Гомельскае Палессе і Падняпроўе : у 2 кн. – 2012–2013.
8. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і : у 3 кн. / уклад. У. А. Васілевіч. – Мінск : Маст. літ., 1996–1999. – Кн. 1. – 1996. – 591 с.
9. Дзіцячы фальклор / склад. Г. А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 734 с.
10. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / пад агул. рэд. Т. Б. Варфаламеевай. – Мінск : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 4 : Брэсцкае Палессе : у 2 кн. – 2008–2009.
11. Жыцця адвечны лад. Беларускія народныя прыкметы і павер'і : у 3 кн. / уклад. У. А. Васілевіч. – Мінск : Маст. літ., 1996–1999. – Кн. 2. – 1998. – 607 с.
12. Купальскія і пяtroўскія песні / уклад. А. С. Ліса, С. Т. Асташэвіч, Г. В. Таўлай. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 631 с.
13. Замовы / уклад. У. А. Васілевіч, Л. М. Салавей. – Мінск : Беларусь, 2009. – 519 с.
14. Зімовыя песні / рэд. М. Я. Грынблат. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 736 с.
15. Паэзія беларускага земляробчага календара / уклад. А. С. Ліса, падрыхт. народ. календара У. А. Васілевіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 612 с.
16. Восеньскія і талочныя песні / склад. А. С. Ліс, С. Т. Асташэвіч, В. І. Ялатаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – 678 с.
17. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі : тлумач. слоўн. беларус. прыказак і прымавак з архіваў, кафедраў, збораў, рэд. выд. XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 320 с.
18. Загадкі / склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 683 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 04.09.2018

Shved I.A. Mythosemantics and Functionality of a Hare Image in the Belarusian Folklore

The purpose of the article is to determine mythosemantics and functionality of a hare image as a factor of zoological code of the Belarusian folklore. Historic-genetic and functional-semantic research «hare text» in the Belarusian folklore has shown that it is dominated by male erotic symbolism, clearly defined semantics of fertility, rebirth, associative connection with the spring, water, fire, month, bread, mushrooms, eggs as well as border between the other world and this world, the souls of the dead, evil spirit. The hare is associated with the the sea (Danube), field (pure) and a forest (in the natural landscape code). In zoological code, the hare is associated with the kuhn, fox, bear, wolf, sheep, mouse and goat.